

Den »tredje vej« som en tradition i arbejderbevægelsen og socialismen

Af Curt Sørensen, Professor, dr.scient.pol.
Institut for Statskundskab, Århus Universitet

1. Tredje vejs forestillingerne

Berlinmurens fald i 1989 og Sovjetunionens sammenbrud til den ene side og de senere års politiske udvikling i USA og Vesteuropa med Bill Clinton's og Tony Blair's forsøg på at markere et alternativ til Reagan-Bush-Thatcher periodens dominerende politik og ideologi, Gerhard Schröder regeringens »midterkurs« i Tyskland samt gentagne kriser og rystelser i den internationale økonomi til den anden side har sat gang i en omfattende debat om en »tredje vej«. Teoretisk er det hævdede alternativ blevet udviklet i bl.a. Anthony Giddens, »Den tredje Vej-Socialdemokratismens Fornyelse«.¹

Forestillingen om en »tredje vej« mellem »kapitalisme« og »socialisme« er imidlertid ingenlunde ny. Den var gennemgående i den europæiske højrekonservative modreaktion på den industrielle kapitalismes og liberalismes fremtrængen i den bestående traditionelle orden.² Den er også kommet til udtryk i forskellige populistiske bevægelser og ideologier i Østeuropa både i mellemkrigsårene og nu igen efter 1989.³ Også fascismen forestod sig selv som en »tredje vej« mellem kapitalisme og socialisme.⁴ I den anden ende af det politiske spektrum blev en »tredje vejs« opfattelse udviklet før og efter århundredskiftet (det forrige!) af de russiske populistere, »Folkevennerne«.⁵ Og endelig har forestillin-

gen om en »tredje vej« været ført frem og søgt praktiseret i flere faser af arbejderbevægelsens og socialismens udvikling. Det gælder f.eks. om »Eurokommunismen«,⁶ det gælder ikke mindst »Austromarxismen«⁷ og det gælder revisionismen/reformismen som distinkt strømning.⁸ Også Kautskyismen er blevet opfattet som en »tredje position« eller »vej« dog mellem to andre strømninger og positioner i arbejderbevægelsen.⁹

Det siger sig selv, at bortset fra netop forsøget på at indplacere sig mellem kapitalismen til den ene side og socialismen eventuelt bolsjevismen til den anden side, så har de angivne positioner og strømninger iøvrigt været yderst forskellige. Selve forsøget på at definere en sådan »mellemposition« og de gentagne anstrengelser for at placere sig i en sådan er dog bemærkelsesværdig og rejser en række spørgsmål og problemer.

Jeg skal afslutningsvis vende tilbage til hele denne problematik. I den forbindelse skal jeg rejse spørgsmålet om hvorvidt den aktuelle tredje vejs forestilling og politik ret beset kan karakteriseres som »en tredje vej« samt dens relevans og frugtbarhed for en moderne socialdemokratisk politik. Men først skal jeg i det følgende nærmere præsentere tredje vejs forestillingen og den dertil hørende politik i arbejderbevægelsens og socialismens tradition

med hovedvægten på kautskyanismen og autostromarismen som paradigmatisk cases.

2. De klassiske grundpositioner i arbejderbevægelsen

Lad os begynde med socialdemokratismens fødsel og første udvikling i II Internationales model-parti: det gamle tyske socialdemokrati.¹⁰ Der udviklede sig her nogle »grundpositioner« som også -omend i forskellige varianter og udformninger- kom til udtryk i en række af de øvrige europæiske socialdemokratier og som også kan konstateres i den senere tradition. Hovedpositionen, repræsenteret ved Karl Kautsky,¹¹ partiledelsen omkring August Bebel samt det store partiflertal,¹² fastholdt forestillingen om et strategisk »endemål« (ikke at forveksle med det mere vage begreb om »fremtidssamfundet«) forstået som en »afgørende vending« i samfundsudviklingen, et kvalitativt spring. Konkret indebar »endemålet« erobringen af flertallet i parlamentet efterfulgt af en gennemgående demokratisering af det politiske system,¹³ samfundsovertagelse af produktionsmidlerne og gennemførelse af demokratisk ledelse og kontrol i hele det økonomiske liv.¹⁴

Strategien indebar også et deltagelsesaspekt: I den lange periode frem til realiseringen af det strategiske endemål måtte man mobilisere og organisere arbejderne. Og det gjorde man. Det gamle tyske socialdemokrati var historiens første egentlige »masseparti«, et parti som realiserede en hidtil uset mobilisering og bevidstgørelse af de nederste sociale lag i et europæisk samfund.¹⁵ Og omkring den egentlige partiorganisation udbyggede man et helt netværk af faglige, kooperative og kulturelle organisationer hvor man skabte og dyrkede en alternativ livsform bygget op på værdier som solidaritet og hjælpsomhed. Det var et kontra-samfund og en kontra-kultur midt i det bestående samfund.¹⁶ Dette vældige organisations- og kulturarbejde var en vigtig bestanddel af partiets politik og helt central i den angivne grundposition.

Eduard Bernstein og hans tilhængere artikulerede en anden opfattelse og grundposition: Central her var opgivelsen af forestillingen om et »endemål« forstået som et kvalitativt spring i udviklingen. »Socialisme« kunne efter denne opfattelse realiseres lidt efter lidt i og med den gennemførte reformpolitik, forudsat at »retningen«, »kursen« var rigtig. Det var den opfattelse der lå bag Bernstein's berømte -eller berygtede- udtalelse om at »målet var intet, bevægelsen alt«.¹⁷ »Bevægelse« var her forstået som »en bevægen sig« i den »rigtige retning«.¹⁸

Men udtalelsen om »bevægelsen der var alt« kunne også opfattes og tolkes på en anden måde, nemlig som udtryk for en fuldstændig målopgivelse eller rettere som udtryk for en målforskydning: fastholdelse af »Bevægelsen« d.v.s. fastholdelse af arbejderbevægelsens mægtige organisationsapparat og ressourcer, samt tilkæmpede positioner i det bestående samfund, blev nu et mål i sig selv. Positionen indebar en opgivelse af enhver forestilling om socialisme. Det altafgørende var det løbende dagsaktuelle reformarbejde og »målet«, hvis man overhovedet kunne tale om et sådant, var en slags menneskeliggørelse af kapitalismen gennem reformer og socialpolitik samt den faglige kamp. Bernsteins udtalelse, forstået på denne måde, blev en samlende parole for en magtfuld triplealliance af »praktiske politikere« (især fra Syd-tyskland), partiapparatets mænd og en række fagforeningsfolk. Dette var den egentlige »reformisme«.

»Reformismen« var en pragmatisk orienteret strømning som havde eksisteret i partiet også før Bernstein udviklede sin »revisionisme«. Bernstein og hans snævrere kreds af tilhængere var teoretisk interesserede og mente at der var en betydningsfuld sammenhæng mellem teori og politik (det var derfor de ville »revidere« i den hidtidige teoretiske position – »reformisterne«, derimod, var nærmest ateoretiske. Bernstein ønskede dog en eller an-

den form for realisering af »socialisme«, ¹⁹ »reformisterne« derimod var parate til helt at give køb på enhver forestilling om »socialisme«, ja, dette overhovedet at tale om »socialisme« var efter deres opfattelse nærmest skadeligt for »Bevægelsen«.

Det er altså vigtigt at sondre mellem »revisionisme« og »reformisme«, mellem en »grundposition 2« og en »grundposition 3«. Men et stykke vej flød de to positioner dog sammen i det tyske partis interne politiske liv i perioden. »Revisionismen« var så farlig for partiledelsen netop fordi den blev båret oppe af den langt stærkere »reformisme« i en samlet politisk strømning som ikke blot satte spørgsmålstejn ved den langsigtede kamp for socialisme, men også anfægtede partiets strategiske hovedlinje i perioden, Erfurterstrategiens »absolutte oppositions politik«, en strategi som i høj grad var dikteret af partiets faktiske eksistensvilkår i det wilhelminske Tyskland. ²⁰

Til de angivne tre grundpositioner kan vi føje en fjerde, som udviklede sig i løbet af den såkaldte »massestrejke-debat« ²¹ der forløb i to omgange, dels omkring 1905 og dels igen omkring 1909-10 og som bl.a. kom til udtryk i bruddet mellem Karl Kautsky og Rosa Luxemburg, der endnu omkring århundredskiftet havde stået skulder ved skulder i den fælles kamp mod Bernstein og »revisionismen«/ »reformismen«.

Rosa Luxemburg, Clara Zetkin, Franz Mehring og deres tilhængere fastholdt, lige som tilhængerne af »grundposition 1«, forestillingen om et »afgørende vendepunkt«, et »revolutionært brud« i udviklingen. ²² I strategisk henseende lagde de imidlertid hovedvægten, ikke, som Kautsky og partiledelsen, på udviklingen på parlamentsplanet, men på den folkelige mobilisering og deltagelse nede »i bunden« af samfundet, samt de sociale og politiske kampe der. I et dobbelt opgør med ikke blot den tyske partiledelse, men også

med Lenins partiteori udviklede Rosa Luxemburg en ganske nuanceret teori om arbejdernes bevidsthedsudvikling gennem egne erfaringer i praksis. ²³

Hvad målforestillingen angik, så forestillede man sig en langt mere radikal transformation af det politiske system end »grundposition 1«. Luxemburg udviklede her en vision om nedbrydelse af skellet mellem regerende og regerede og en stærkt øget folkelig deltagelse tilvejebragt gennem en række ultrademokratiske forestillinger. Disse foranstaltninger, strukturer og processer skulle også udstrækkes til det økonomiske livs område. ²⁴

Grundposition 4 blev udviklet i forskellige varianter i den europæiske arbejderbevægelse og socialisme. I Norge fremførte Martin Tranmæl og »Fagoppositionen af 1911« en dristig vision om et radikalt deltagelsesdemokrati, som indbefattede arbejdernes magt over produktionen, i England udviklede der sig omkring den »nye unionisme« en ny radikal retning, i Frankrig havde syndikalismen med Amiens Charteret af 1906 foldet fanerne ud og erklæret det borgerlige samfund krig, i Spanien var anarko-syndikalismen en stærk strømning i arbejderbevægelsen og i Italien udviklede der sig under indtryk af den Libyske krig og skiftende oligarkiske regerings repression mere radikale strømninger i arbejderbevægelsen ²⁵ og efter 1. verdenskrig udarbejdede Antonio Gramsci, under indtryk af den faktisk foregående bevægelse blandt arbejderne, et vidtgående koncept om en »ny orden« af demokratisk arbejderdeltagelse med forankring i fabrikkerne. ²⁶ Det er simpelthen en myte, at det først er den russiske revolution der »splitter« den europæiske arbejderbevægelse og socialisme. Fløjene og positionerne er allerede under udvikling længe før 1914, men det er rigtigt, at 1. verdenskrig og den russiske revolution akcellererer og forstærker hele denne proces, en proces der så til sidst fører til en definitiv splittelse af den europæiske arbejderbevægelse. ²⁷

Samtidig med udviklingen i det tyske socialdemokrati med udkrystalliseringen af de oven angivne grundpositioner havde der nemlig i det russiske socialdemokrati udviklet sig en helt femte strømning og grundposition: bolsjevismen. Bolsjevismens fødsel og udvikling er nøje sammenhængende med hele U-lands problematikken, spørgsmålet om forholdet mellem center og periferi i det internationale system, om revolution i tilbagestående agrarsamfund, bøndernes rolle, moderniseringsproblematikken o.a. Det stod næppe klart for de samtidige deltagere i debatterne, at det netop var den problematik, der her trængte sig ind i II Internationales ellers så euro-centriske univers, men tilbageskuen er dette den mest nærliggende tolkning af bolsjevismen.

3. Det tyske socialdemokrati i Weimarrepublikken

I den socialdemokratiske hovedtradition i Vesten var det tyske socialdemokrati stadig dominerende. Partiets førende teoretiker i perioden, den østrigsk fødte Rudolf Hilferding, udviklede en teori om »den organiserede kapitalisme« der blev det teoretiske grundlag for SPD's ideologi og praksis. Ifølge Hilferding havde kapitalismen gennem opkomsten af storvirksomheder, gennem dannelse af truste, karteller og monopoler og ved finanskapitalens øgede betydning udviklet sig til en »organiseret kapitalisme«. ²⁸ Det betød, forklarede Hilferding de delegerede på SPD's partikongres i Kiel i 1927, at det kapitalistiske princip om »fri konkurrence« og uindskrænket markedøkonomi i praksis allerede er blevet erstattet af det »det socialistiske princip« om produktion gennem planlægning. Den moderne kapitalistiske økonomi er rent faktisk, fastslog han, en planøkonomi og i den forstand allerede »socialiseret«. ²⁹

Synspunktet var ikke helt så nyt som det umiddelbart kan synes. Allerede Marx havde talt om den kapitalistiske produktions socialiserende tendens, ³⁰ og i det gamle tyske so-

cialdemokrati havde Kautsky udviklet forestillingen om den allerede socialiserede produktion og peget på den stadigt mere tilspidsede modsætning mellem socialiseret produktion og privatkapitalistisk ejendom og tilegnelse. ³¹ Når Kautsky talte om den allerede socialiserede produktion tænkte han især på den udviklede arbejdsdeling og på produktionsprocessens kollektive karakter. Hilferdings argumentation gik mere på udviklingen af truste, karteller og monopoler, finanskapitalens dominans og elementet af de facto planlægning. Men hovedpointen var ret beset den samme: fremtidens socialistiske økonomi udvikler sig allerede i den bestående kapitalisme, og processen var vidt fremskreden.

Det der ifølge Hilferding tilbage stod som en vigtig opgave for arbejderbevægelsen var da »blot« at erstatte kapitalismens »autoritære ledelse« i økonomien med en demokratisk ledelse og kontrol gennem den demokratiske republiks institutioner. ³² Denne demokratisering »ovenfra« skulle så videre suppleres med en demokratisering »nedefra« gennem udviklingen af »økonomisk demokrati« i virksomhederne. Hilferding talte her ikke ind i et tomrum. Netop i disse år udkastede kredse i den tyske fagbevægelse dristige planer om indførelse af »Wirtschaftsdemokratie«. ³³

Lige som i den wilhelminske periode lagde partiet overordentlig stor vægt på massemobiliseringen og kulturarbejdet. Parallellen til den faktiske økonomiske udvikling henimod socialisme var opbygningen af et omfattende organisatorisk netværk som blev rammerne for en vidt forgrenet kulturaktivitet. Midt i det bestående kapitalistiske samfund skabte arbejderne deres eget »elektive fædreland«, hvor de udviklede deres egen alternative livsform, en foregribelse af fremtidens socialistiske kultur. ³⁴

Det tyske SPD i mellemkrigsårene er ofte blevet kritiseret som et noget alderstegent,

forstøttet parti karakteriseret ved en betydelig grad af immobilisme.³⁵ Nyere forskning har imidlertid vist at partiet var mere »vital und Basis- bezogen« end ofte antaget.³⁶ Og hvad immobilismen angår, så var SPD faktisk den vigtigste sociale og politiske kraft til støtte for den demokratiske republik, som ellers i disse år blev angrebet så hårdt fra næsten alle sider.³⁷

Det var ikke mindst dette sidste Rudolf Hilferding havde i tankerne, da han på partikongressen i Kiel tilbageviste betegnelsen »borgerligt demokrati«. Det såkaldte »borgerlige demokrati«, erklærede han, er konkret, historisk blevet tilkæmpet, ikke af borgerskabet, men af arbejderne og arbejderbevægelsen og i den bestående demokratiske republik udgør den socialdemokratiske arbejderbevægelse den vigtigste kraft for demokratiet.³⁸ Hilferding gav her udtryk for den tyske erfaring, men iøvrigt bekræftes tesen om arbejderbevægelsens særlige rolle i udviklingen og forsvaret af demokrati i de forskellige europæiske lande af den nyere forskning på feltet. Det var ikke borgerskabet eller middelklassen, som det så ofte hævdes, men arbejderne der i den europæiske udvikling var den førende sociale og politiske kraft i demokratiseringsprocesserne.³⁹

SPD's position og strategi i mellemkrigsperioden lå i fundamentale henseender i forlængelse af kautskyanismen i det gamle parti. Det mest markante eksempel på den klassiske grundposition og -strategi, det jeg har kaldt grundposition 1, er dog »austromarxismen«, som næsten er en levendegjort idealtipe på positionen.

4. Austromarxismen som den levendegjorte idealtipe

»Austromarxismen« er betegnelsen for det østrigske socialdemokratis teori og praksis fra perioden før første verdenskrig og gennem mellemkrigsårenes periode, hvor den for alvor foldede sig ud, til et stykke ind i Bruno

Kreisky-æraen hvor det østrigske socialdemokrati endnu på mange måder var præget af »austromarxismens« arv.⁴⁰ Den østrigske arbejderbevægelse og socialdemokratisme udviste i hele denne periode en række markante særpræg som placerede den i en mellemposition mellem »Reformisme og Bolsjevisme«⁴¹. Internationalt-organisatorisk kom dette bl.a. til udtryk ved at det østrigske socialdemokrati i en periode efter 1. verdenskrig sammen med bl.a. det tyske USPD, det engelske ILP og det franske SFIO etablerede en international organisation mellem den nyoprettede »Kommunistiske Internationale« til den ene side og de reformistiske socialdemokratiers forsøg på at genetablere II. Internationale til den anden side. Det såkaldte »Internationale Arbeitsgemeinschaft«, arbejdede for en ny international enhedsorganisation, men da dette mislykkedes søgte det østrigske socialdemokrati (SDAP) tilbage i den socialdemokratisk rekonstruktion af II Internationale, SAI.⁴²

Medens den europæiske arbejderbevægelse efter 1. verdenskrig i næsten alle de europæiske lande splittedes i en socialdemokratisk, reformistisk fløj og en kommunistisk fløj som ofte bekæmpede hinanden indædt, forblev den østrigske arbejderbevægelse samlet. Den dybe splittelse som karakteriserede f.eks. den tyske arbejderbevægelse, og som var medvirkende årsag til den tyske arbejderbevægelses nederlag, Weimarrepublikkens sammenbrud og fascismens magtovertagelse, undgik man i Østrig. Den østrigske arbejderbevægelses enhedskarakter kom i høj grad til at præge bevægelsens karakter og udvikling samt dens selvforståelse.⁴³

Lige som i Tyskland blev den socialdemokratiske arbejderbevægelse i Østrig i 1918/19 konfronteret med et valg mellem parlamentarisk republik og rådsrepublik og lige som i Tyskland valgte de østrigske socialdemokrater den parlamentariske, demokratiske republik som rammen for bevægelsens videre ud-

foldelse.⁴⁴ De østrigske socialdemokrater undgik imidlertid nogle af de fejltagelser, som deres tyske partifælder begik. For eksempel gennemførte de en demokratisering af hæren, hvor tyskerne lod »Rigsværnet« bestå som en stat i staten.⁴⁵ Ej heller var der i Østrig noget modstykke til den tyske forsvarsminister Gustav Noske's nedkæmpelse af den radikale venstrefløj ved hjælp af højre-autoritære »Frikorps«.⁴⁶ De østrigske socialdemokraters politiske og teoretiske leder, Otto Bauer, gav selv den teoretiske begrundelse for denne politik: For det første ville Entente-magterne aldrig have tolereret oprettelsen af en socialistisk rådsrepublik i midten af Europa og for det andet ville proklamationen af en rådsrepublik i Wien og en række af industriområderne have udløst en opstand i landdistrikterne og kastet landet ud i en borgerkrig.⁴⁷ Otto Bauer så netop her en afgørende forskel mellem Rusland og Centraleuropa: I Rusland havde bønderne, drevet frem af ønsket om en gennemgribende agrarreform, revolteret. I Centraleuropa var bønderne tværtimod konservative og kontra-revolutionære.⁴⁸

Men han gik videre i sin analyse og begrundelse: I Centraleuropa var en rådsrepublik ikke bare umulig, den var også unødvendig. Arbejderbevægelsen var her stærk og kunne i kraft af sin position og ressourcer på demokratisk vis ændre de sociale og politiske magtforhold i den demokratiske republik så denne ikke længere var domineret af bourgeoisiet eller af bønderne, men af arbejderne.⁴⁹ Otto Bauer udmøntede her på et tidligt tidspunkt konceptet og strategien for en langstrakt »positionskrig« i en Gramsci's forstand.⁵⁰

Opfattelsen blev videre udviklet i årenes løb og kom bl.a. til udtryk i partiets Linz-program fra 1926. Programmet fastslog udtrykkeligt den socialistiske målsætning.⁵¹ Den vision som de østrigske socialdemokrater oprettede her var ikke nogen »statssocialisme«,

men en socialisme karakteriseret ved »arbejderselvstyre« i fabrikkerne.⁵² Socialismeforståelsen indebar også en fastholdelse af demokratiske rettigheder i det politiske liv. Demokrati indebar ikke blot flertalsherredømme, men også respekt for mindretal. Socialismens politiske system måtte inkludere såvel flertalsherredømme som mindretalsbeskyttelse og rettigheder.⁵³

Vejen til socialisme måtte være fredelig og demokratisk. Det var netop en hovedopgave for arbejderbevægelsen at sikre og fastholde denne vej.⁵⁴ Men vejen kunne blive blokeret. Når arbejderbevægelsen på et tidspunkt erobrede flertallet og dannede regering kunne dette udløse kontrarevolution og borgerkrig.⁵⁵ Man måtte gøre alt for at undgå nogensinde at komme i en sådan situation, men skulle det ske alligevel, måtte arbejderbevægelsen kæmpe for den demokratiske republik.⁵⁶ Disse ofte kritiserede passager fra Linz-programmet⁵⁷ var i virkeligheden dybt profetiske. I de følgende år frem til Dollfuss' statskup i marts 1933 og borgerkrigen i februar 1934 måtte de østrigske socialdemokrater år efter år kæmpe for den demokratiske republiks eksistens og for bevarelsen af de sociale forbedringer som var blevet indført ved republikgrundlæggelsen i 1918-20.⁵⁸ Men endnu frem til slutningen af 20'erne var de østrigske socialdemokrater fortrøstningsfulde. Man byggede her på indtrykket af arbejderbevægelsens organisatoriske og kulturelle styrke, valgsejren i 1927, men også på Otto Bauer's teoretiske analyse af den europæiske og den østrigske situation: Til forskel fra den lange stabile periode fra 1871 til 1914 med økonomisk fremgang og begyndende demokratisering i en række lande var efterkrigs Europa karakteriseret af ustabilitet, pludselige forskydninger i magtrelationerne mellem de forskellige sociale klasser og eliter og bratte »spring« i udviklingen.⁵⁹ Situationen, ikke mindst i Tyskland og Østrig, var højst ustabil, men samtidig var arbejderbe-

vægelsen særdeles stærk. Dette indebar en særlig fremstøds mulighed.

Hvor Hilferding og de tyske socialdemokrater satte deres lid til de objektive muligheder som blev etablerede ved udviklingen af den organiserede kapitalisme, der øjnede Bauer og de østrigske partifæller mere en fremrykningsmulighed som var betinget af hele dynamikken i den europæiske samfundsformations udvikling. Det skulle vise sig at situationen også rummede en anden og fatal udviklingsmulighed, en mulighed som, da den blev realiseret, ikke blot torpederede de tyske og østrigske socialdemokraters forventninger og visioner, men også kastede Europa og verden ud i 2. verdenskrig og holocaust. Men her taler vi med bagklogskabens visdom!

Nederlaget til fascismen var i 1926 endnu fremtid. De østrigske socialdemokrater var i perioden travlt optaget af at skabe kimen til fremtidens socialistiske samfund allerede i deres egen nutid. I intet andet land på noget tidspunkt har en autonom arbejderbevægelse formået en så høj grad af social og kulturel mobilisering.⁶⁰ I nogle af Wiens arbejderkvarterer nåede de østrigske socialdemokrater op på at mobilisere mere end 90% af deres vælgere i partiforeningen.⁶¹ I Østrig som helhed var 46% af de socialdemokratiske vælgere partiorganiserede.⁶²

Mere end noget andet socialdemokratisk arbejderparti udviklede og rendyrkede det østrigske parti den europæiske arbejderbevægelses klassiske organisationsmodel. Omkring partiorganisationen som kerne udbyggedes et helt netværk af øvrige organisationer: fagforeninger, kooperative foreninger, ungdomsorganisationer, børneorganisationer, kvindeorganisationer, uddannelsesorganisationer på alle niveauer, studiekredse, sportsforeninger, fritidsorganisationer, sang- og musikforeninger, biblioteker, politisk teater og cabaret o.s.v., et mylder af organisationer spændende over alle livssammenhænge, et

kontra-samfund midt i den bestående sociale orden.

I denne »Lager« var arbejderne afskærmede fra det omgivende samfunds kultur, en kultur som dels byggede på principperne for elementær eksistenskamp med dens konkurrence og selvhævdelse, dels på kristelig-autoritære værdier.⁶³ I deres eget kontra-samfund midt i det omgivende samfund udviklede arbejderne deres egen kultur og livsform bygget op på værdier som solidaritet, gensidig hjælp og demokratisk kollektivism.

Kulturkampen var på een gang bredt favnende og dybtgående. Den blev ført ikke blot som en finkulturel retningskamp, ej heller som blot en deployering af en række »konsum« eller »underholdnings«-tilbud. Vægten lå hele tiden på deltagelse, alsidig personudvikling og samarbejde.⁶⁴ »Arbejdersporten«, f.eks., skulle ikke være en konkurrence- og elitesport, men en massesport hvor man dyrkede massedeltagelse og samarbejde.⁶⁵ Den øgede fritid, som man havde tilkæmpet sig, skulle gives et positivt indhold gennem dyrkelse af en vifte af fritidsaktiviteter fra vandreture og aktiv sportsudøvelse til mandolinspil, teater og studiekredse.⁶⁶ Ja, selv tidens arkitektur og byudvikling afspejlede bevægelsens idealer og livsværdier.⁶⁷

Og i »det røde Wien« gennemførte de østrigske socialdemokrater et omfattende socialt reformarbejde. På områder som skoler, børnehaver, arbejderbeskyttelse, fritid, boligbyggeri og social velfærd gennemførte man et reformprogram efter moderne socialpolitiske og pædagogiske principper. Anført af fremsynede politikere som Jacob Reumann, Karl Seitz og Hugo Breitner forsøgte socialdemokraterne i Wien -som jo tillige udgjorde et »land« i den østrigske forbundsstat- fra bunden at skabe et samfund byggende på solidaritet og samarbejde.⁶⁸

Den tyske og østrigske arbejderbevægelses massemobiliserings- og kulturarbejde virkede stærkt inspirerende på arbejderbevægelserne i en række øvrige europæiske lande, herunder de skandinaviske landes arbejderbevægelser. Hør blot den begejstrede karakteristik af det danske socialdemokrati, som dansk politolog isøvrigt mest skeptiske og nøgterne person her giver:

»Inde på stenbroen satte den folkelige politiske mobilisering sin smukkeste blomst i det, man traditionelt kalder den trestrengede arbejderbevægelse, bestående af parti, fagbevægelse og arbejderkooperation. Socialdemokratiet var det flotteste klasseparti man har set i Danmark, et parti, der i sin storhedstid mellem 1920 og 1960 virkelig formåede at virke som et folkeligt, aktiverende og interessevaretagende parti.«⁶⁹

5. Socialdemokratismens klassiske hovedposition. Sammenfatning.

Kautskyanismen og austromarxismen er to udformninger af det jeg her har kaldt »grundposition 1«. Det er den klassiske europæiske arbejderbevægelses hovedposition. Den kan præciseres i en række hovedpunkter: For det første fastholdt den en socialistisk målsætning forstået som en vision og en intention om en stadig fremadskridende demokratisering af det politiske liv (historisk først manifesteret gennem den europæiske arbejderbevægelses årelange kamp for almindelig valgret og borgerlige rettigheder), massernes aktive deltagelse i det politiske liv, den fremadskridende nedbrydelse af skellet mellem regerende og regerede, udstrækningen af den demokratiske proces ind i det økonomiske livs område, demokratisk deltagelse, kontrol og planlægning, ophævelse af udbytning og undertrykkelse og menneskenes frie og alsidige udfoldelse i en humanistisk og demokratisk kultur baseret på grundværdier om lige værd, solidaritet og hjælpsomhed.

Demokrati og socialisme var altså tæt sammenkoblede både i teori og i praksis. Man så »socialisme« som den almindelige befolknings fremadskridende deltagelse i og indflydelse på først det politiske liv, derefter det økonomiske liv. Socialisme blev forstået som den på een gang horisontale og vertikale fremadskridende udvidelse af demokrati. Det var det kvantitative aspekt. Det havde også været Bernsteins vigtige pointe i den gamle diskussion: socialisme måtte vitterlig i betydelig grad være »evolutionary«, noget der udviklede sig lidt efter lidt i det bestående samfund, en fremadskridende proces.

Men der var også et kvalitativt aspekt. Det var det, Kautsky, Luxemburg og Bauer, på isøvrigt noget forskellig måde, havde fremhævet igen og igen: den stadige demokratiske fremadskriden måtte, hvis den skulle kunne fortsætte, på et tidspunkt indebære et kvalitativt spring, et »knudepunkt« eller »skift« i udviklingen, hvor herskende klassers og dominerende elites magt over økonomi, politik og kultur blev afgørende brudt og vejen dermed for alvor banet for nye substantielle demokratiske fremskridt ind i såvel den horisontale som den vertikale dimension. Demokratisering/socialisering var ikke blot en jævnt fremadskridende, harmonisk proces. Man ville under den demokratiske fremrykning før eller siden støde ind i betydelig modstand fra vitale interesser og magter i den bestående sociale orden. Demokratikamp var også en kamp om magt og indflydelse i samfundet. Denne erkendelse var det andet fremtrædende punkt i den klassiske grundposition. Den klassiske grundposition søgte altså i såvel den teoretiske erkendelse som i den politiske praksis at forene både det kvantitative og det kvalitative aspekt i en syntese, en dialektisk »Aufhebung« af »reformkamp« og »revolutionær kamp«.

Et tredje hovedpunkt var den stadige fremhævelse af kulturens og kulturkampens betydning. Den europæiske arbejderbevægelse

var i høj grad en kulturbevægelse. «Kultur» forstået som »livsværdier« og »livsudfoldelse« gennemsyrede bevægelsens vældige organisatoriske netværk med dens mangfoldige aktiviteter og indgik også som en væsentlig bestanddel i visionen om det fremtidige socialistiske samfund. Man så herunder ingen modsætning mellem idealerne om fællesskab og solidaritet på den ene side og de enkelte individers alsidige personlige selvudfoldelse på den anden side. Den enkelte foldede sig netop ud i det solidariske fællesskab.⁷⁰ Det var tilfældet i den nutidige arbejderbevægelse og det ville også være tilfældet i fremtidens socialistiske samfund, »hvor enhver frie udvikling skulle være betingelsen for alles frie udvikling«.⁷¹

Man var sig herunder bevidst, at der netop var tale om en kamp mellem modstående verdensanskuelser og værdier. Specielt forstod man at socialismens grundværdier om fællesskab og solidaritet stod og står i diametral modsætning til kapitalismens altgennemtrængende kultur byggende på egoisme, materiel vinding og alles kamp mod alle. Kulturkampen var derfor også nødvendigvis en anti-kapitalistisk kamp, en hegemonikamp i Gramsci's forstand.⁷² Kulturkomponenten indgik i selve interessebegrebet og målsætningen. Den europæiske arbejderbevægelse kæmpede aldrig kun for rene økonomiske interesser og målsætninger. Tesen om at den klassiske arbejderbevægelse kun kæmpede for snævre økonomiske interesser modsat nutidens »nye sociale bevægelser«, der angivelig kun skulle kæmpe for »post-materielle værdier«, er en myte skabt af en senere tids intellektuelle med begrænset viden om de europæiske folkelige bevægelseres historie.⁷³

6. Den nutidige situation og debat

Socialdemokratismens udviklingshistorie siden 1. verdenskrig kan generelt beskrives som et forløb gennem de oven angivne grundpositioner 1, 2 og 3. Endnu i mellemkrigsårene og i de første år efter 2. verdens-

krig var position 1 dominerende. I løbet af efterkrigsperioden skød position 2, den revisionistiske position, første gang artikuleret af Bernstein, og position 3, reformismens gamle grundposition, dog udbygget med velfærdsstat og keynesiansk politik, sig mere og mere i forgrunden, for så efter murens fald i 1989 at være blevet helt dominerende.⁷⁴ Vi kan måske endda hertil for de senere års vedkommende føje en helt ny variant af grundposition 3, en variant der indebærer en opgivelse af ikke blot enhver socialismeforestilling, men også af såvel den keynesianske politik, som af væsentlige elementer af velfærdsstatsmodellen, overgangen til privatiserings- og markedsideologien o.s.v..⁷⁵

Spørger man om årsagerne til denne bevægelse over tid støder man ind i et forgrenet og komplekst system af årsager og virkninger. Pladsen tillader ikke en egentlig diskussion og jeg skal nøjes med at pege på en række faktorer som jeg finder væsentlige: Man plejer her at fremhæve betydningen af den materielle velstandsstigning, den øgede velfærd, den fremadskridende konsumorientering o.s.v.⁷⁶ Ikke mindst udviklingen i perioden fra 1950- 1973, der er den mest markante periode nogen sinde i historien for økonomisk vækst, har her spillet en afgørende rolle.⁷⁷ For det andet kan man pege på betydningen af den fremadskridende inddragelse i det politiske system, de europæiske demokratiseringsprocesser, udstrækningen af medborgerrettigheder til også de nedre sociale lag o.s.v..⁷⁸

Men disse faktorer alene kunne næppe have frembragt en så drastisk ændring af de europæiske socialdemokratiers mobiliseringskraft og politik.⁷⁹ Der er yderligere og vigtige faktorer, som ofte er oversete. Man kan her først og fremmest pege på effekterne af det historiske nederlag overfor fascismen i mellemkrigsårene. Den mest avancerede del af europæisk arbejderbevægelse, dens kraftcentrum så at sige, blev her tilintetgjort. Og-

så stalinismens udvikling og sejr i Sovjetunionen og efter 1945 i Østeuropa var i virkeligheden et knusende nederlag for europæisk arbejderbevægelse og socialisme. I det hele taget var udviklingen af den kolde krig en enorm politisk-ideologisk belastning for den vestlige arbejderbevægelse og socialisme. Under koldkrigsperiodens ideologiske oprustning blev »socialisme« på det nærmeste sidestillet med »stalinisme« -en ideologisk konstruktion, som magteliterne i både Øst og Vest, omend af vidt forskellige grunde, var interesseret i at fastholde.

Udviklingen siden 1945 har også været præget af USA's ikke blot magtpolitiske, men også ideologisk-kulturelle hegemoni. Det amerikanske samfunds dominerende grundværdier om individuel selvhævdelse og selv fremføring, alles kamp mod alle, materialisme, konsumorientering og »underholdning« o.s.v. er blevet til en altgennemtrængende »moderne kultur« som på fundamentale punkter står i modsætning til den klassiske europæiske arbejderbevægelses kultur der byggede på grundværdier om solidaritet, hjælpsomhed og alsidig udfoldelse i det sociale fællesskab.

Ind i alt dette skyder sig også politikens »professionalisering« og målforskydningsfænomenet. Alt det som Max Weber på et tidligt tidspunkt identificerede som de afgørende træk i den moderne »massepolitik«. ⁸⁰ Weber så dette som noget »uundgåeligt«, en proces som blot var en del af en endnu mere omfattende og stadigt fremadskridende rationaliserings- og bureaukratiseringsproces. Helt så »uundgåelig« og automatisk forløbende var processen dog ikke. Den europæiske arbejderbevægelse skabte faktisk den største massebevægelse nogensinde for en helt anden kultur og politik og faktisk fandt der en politisk og kulturkamp sted. Men bevægelsen led også nederlag og med konsekvenser, som vi lever med i dag.

Den europæiske arbejderbevægelse har lidt nederlag og blaffer nu videre på laveste blus, de nederste sociale lag er på det nærmeste holdt op med at forsvare sig og det man i gamle dage kaldte »klassekampen« føres ensidigt »ovenfra« og nedefter og er iøvrigt blevet godt og grundigt »maskeret«. ⁸¹ Omvendt er kapitalismen enormt stærk. Kapitalismen er ikke spor »post« eller »spåt«, men ung og højst vital. Den har bredt sig over hele kloden og gennemtrænger alle livsforhold, præcist som Marx forudsagde det. ⁸²

Men det er netop lige dette grundforhold som megen af tidens angivelige »nytænkning« abstraherer fra. Man prætenderer, at anlægge en helt »aktuel«, »tidssvarende« analyse af nutidens sociale liv idet man med eufemiske omskrivninger taler om »verdenssamfundet«, »globaliseringen«, den »frie markedsøkonomi« eller endnu mere vagt om »det postmoderne«. Omhyggeligt undgår man at tale om det der totalt fylder det sociale landskab og som gennemtrænger alt, nemlig »kapitalisme«. Det er som om man ikke vil se skoven for bare træer. Man taler heller ikke længere om »klasser«, selvom der til stadighed, også i de moderne samfund, udkrystalliserer sig hierarkisk strukturerede magt- og interessereationer omkring kontrollen over produktionsmidler og økonomiske ressourcer. ⁸³

Tiden kræver »nytænkning«, siger man. Men hvor er realismen i denne angivelige »nytænkning«? Man peger med rette på spørgsmålet om vækst og økologi som et af tidens alvorligste spørgsmål. ⁸⁴ Men hvorledes skal det overhovedet kunne lade sig gøre seriøst at tackle dette spørgsmål, når vi befinder os midt i historiens største og mest effektive vækstmaskine?

Man kritiserer forekomsten af ulighed og social elendighed rundt omkring i verden. ⁸⁵ Men kapitalismen producerer nu en gang ikke blot materiel velstand, men også igen og igen vældige økonomiske og sociale ulighe-

der samt udbytnings- og dominansforhold. Vil det overhovedet være muligt at bryde dette mønster af ulighed, udbytning og dominans uden på længere sigt at antaste kapitalismens grundstruktur?

Man anbefaler folk at forskanse sig i lokale fællesskaber og der dyrke deres »identitet« og de nære værdier.⁸⁶ Men hvorledes skal dette overhovedet kunne lade sig gøre i en verden der er så totalt domineret af kapitalismens akkumulations- og vækstsystem og helt gennemsyret af dens værdisystem om individuel karriere og aggressiv selvhævdelse?

Man taler – med rette – om nødvendigheden af demokrati og demokratisk fornyelse⁸⁷, ja, endda om det »radikale demokrati«, som man vil realisere.⁸⁸ Men hvorledes skal demokrati kunne trives når afgørende beslutninger om kapitalbevægelser, investeringer, produktion og markedsføring til stadighed træffes uden for enhver demokratisk beslutningsproces' rækkevidde? Ikke en gang G7-landenes regeringer kan åbenbart hamle op med de vældige økonomiske kræfter som her er i virksomhed.⁸⁹ Hvad så med befolkningerne?

En række faktorer og udviklinger samt arbejderbevægelsens historiske nederlag, kapitalismens enorme styrke og den massive vægt af den amerikanske kulturdominans har omsider frembragt et eendimensionalt samfund⁹⁰ og en total målopgivelse. Reformismens seneste variant har, lige som den klassiske reformisme, helt droppet kampen om magten i samfundet, kampen om kultur og værdier og kampen om demokratisk masse-deltagelse. Man har generelt opgivet den historiske bevægelse for en kvalitativ, på en gang horisontal og vertikal, demokratiudvikelse, altså for socialisme.

Det jeg anfægter her er ikke nødvendige tids- og stedbetingede justeringer af politik og organisationsformer. Man kan naturligvis altid diskutere den nutidige relevans af bestemte

historiske organisationsformer og politikker og ingen potent nutidig modstandsbevægelse vil kunne klare sig med blot mekanisk at kopiere de gamle former, men det vi har oplevet i det seneste årti er en total kapitulation. Tilbage står blot den indbyrdes konkurrence mellem forskellige grupper af professionelle politikere om magt og indflydelse. Derudover er der ingen visioner, ingen perspektiver, kun tilpasning, resignation og underkastelse.

Tredje vejs-konceptet tilføjer intet nyt til alt dette. Det er, som det foreligger i diskussionen omkring Giddens' bog, blot et intellektuelt artisteri hen over resterne af Europas slagte arbejderbevægelse. Ikke en gang forestillingen om en »tredje vej« er ny. Den aktuelle markedsføring af konceptet er iøvrigt også misvisende. Der er slet ikke tale om nogen genuin »tredje vej«, men om en ideologisk tilbagegang til reformismens gamle position, dog med tilføjelsen af tidens sejrende ideologi: neo-liberalismen.

Noter

1. Anthony Giddens: *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Cambridge: Policy Press 1999.
2. Se Hans Rogger & Eugen Weber (eds.): *The European Right. A Historical Profile*, London: Weidenfeld & Nicholson 1965. Se også Alfred Diamant: *Austrian Catholics and the First Republic*, Princeton University Press 1960, Joachim Petzold: *Wegbereiter des deutschen Faschismus. Die Jungkonservativen in der Weimarer Republik*, Köln: Pahl-Rugenstein 1978, og Kurt Sontheimer: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*, München 1962. Et godt eksempel på den på en gang antimodernistiske og antikapitalistiske og samtidig anti-socialistiske reaktion er Othmar Spann: *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, Leipzig 1923.
3. Joseph Held (ed): *Populism in Eastern Europe. Racism, Nationalism and Society*, New York: Columbia University Press 1996. Den østeuropæiske populisme har iøvrigt igen opvist flere varianter. Man kan herunder sondre mellem en højre- og en venstrepopulisme.
4. Såvel den italienske fascisme som den tyske nationalsocialisme vendte sig mod kapitalismens og liberalismens »materialisme« og »egoisme« til den ene side og socialismens klassekampsteori- og praksis til den anden side. Heroverfor satte man tanken om national enhed realiseret i Italien gennem den korporative stat og i Tyskland gennem »Folkefællesskabet« som dette organisatorisk kom til udtryk gennem

- f.eks. »Arbejdsfronten«. Dette var selvforståelsen. I praksis søgte fascismen både før og efter magtovertagelsen at nå til forståelse og samarbejde med de traditionelle eliter og dominerende klasser, medens arbejderbevægelsen blev bekæmpet som hovedfjenden.
5. A. Walicki: *The Controversies over Capitalism. Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*, Oxford: Clarendon Press 1969, Teodor Shanin: *The Awkward Class. Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910-1925*, Oxford: Clarendon Press 1972
 6. Wolfgang Leonhard: *Eurokommunismus*, München: Bertelsmann Verlag 1978
 7. Den bedste behandling af austromarxismen og de sociale og politiske forhold i den 1. Republik er stadig Charles A. Glick's klassiske *Austria from Habsburg to Hitler*, vols. 1-2, Berkeley 1948. Vigtige senere bidrag er bl.a. Helmut Gruber: *Red Vienna. Experiment in Working Class Culture 1919-1934*, Oxford University Press 1991, Peter Kulemann: *Am Beispiel des Austromarxismus. Sozialdemokratische Arbeiterbewegung in Österreich von Hainfeld bis zur Dollfuß-Diktatur*, Hamburg: Junius 1979, Norbert Leser: *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis*, Wien: Europa Verlag 1968, og Anson Rabinbach: *The Crisis of Austrian Socialism. From Red Vienna to Civil War 1927-1934*, University of Chicago Press 1983. På dansk behandles austromarxismen grundigt i Curt Sørensen: *Mellem Demokrati og Diktatur*, Bnd. 1-2, Disputats, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet 1992
 8. En god behandling af revisionismen findes i Peter Gay's klassiske: *The Dilemma of Democratic Socialism*. Eduard Bernstein's *Challenge to Marx*, New York: Collier 1962. Jeg skal senere i artiklen vende tilbage til den betydningsfulde sondring mellem »reformisme« og »revisionisme«.
 9. Se for Karl Kautsky og kautskyanismen: Dick Geary: *Karl Kautsky*, Manchester University Press 1987, og Massimo Salvadori: *Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880-1938*, London: NLB 1979. På dansk findes en fremragende og meget grundig behandling i Uffe Jacobsen: *Teori-Strategi-Konjunktur. En analyse af Karl Kautsky's politisk-teoretiske udvikling med særligt henblik på forklaring af ændringer*, Bnd. 1-4, ph.d.-afhandling, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet
 10. Se for den socialdemokratiske arbejderbevægelse i det wilhelmske Tyskland: Dieter Groh: *Negative Integration und revolutionärer Attentismus*, Frankfurt a.M./Berlin: Ullstein Verlag 1973, Vernon Lidtke: *The Outlawed Party. Social Democracy in Germany 1878-1890*, Princeton University Press 1966, Gerhard Ritter: *Die Arbeiterbewegung im Wilhelminischen Reich*, Berlin 1959, Günther Roth: *The Social Democrats in Imperial Germany*, Totowa, N.Y. 1963, og Carl E. Schorske: *German Social Democracy 1905-1917. The Development of the Great Schism*, New York: Wiley & Sons 1965, og på dansk: Curt Sørensen: *Marxismen og den Sociale Orden*, Grenaa 1976: GMT, Bnd. 2
 11. Se for Karl Kautsky's opfattelse og position ud over i te 9 anførte fremstillinger Karl Kautsky: *Das Erfurter Programm. In seinem grundsätzlichen Teil erläutert*, Stuttgart 1892, Karl Kautsky: *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik*, Stuttgart 1899, Karl Kautsky: *Die Soziale Revolution*, Berlin 1902, Karl Kautsky: *Der Weg zur Macht*, Berlin 1909, Karl Kautsky: *Demokratie oder Diktatur?*, Berlin 1919, og Karl Kautsky: *Materiellistische Geschichtsauffassung*, Bnd. 1-2, Berlin 1927
 12. Som dette f.eks. kom til udtryk på den berømte afstemning mod revisionismen på kongressen i Dresden i 1903 *Handbuch der Sozialdemokratischen Parteitage*, München 1910, p 88. Resolutionen blev vedtaget med 288 stemmer mod 11.
 13. Man må her erindre sig at det tyske socialdemokrati udviklede sig i det wilhelmske Tysklands halvautoritære struktur, kravet om en demokratisering af systemet var et fremtrædende punkt både i Gotha-programmet fra 1875 og i Erfurter-programmet fra 1891 samt i partiets løbende agitation og oplysningsvirksomhed. Man må tillige erindre sig, at den demokratiske fløj af den tyske liberalisme var svag efter Bismarck's succesrige samling af Tyskland 1864-71.
 14. Se for udviklingen i den socialistiske tradition af de forskellige forestillinger om demokratisk kontrol og planlægning T.B. Bottomore: *The Socialist Economy. Theory and Practice*, New York: Harvester & Wheatsheaf 1990. Marx selv havde ikke talt om statsejendom og styring, men tværtimod om »statens ophævelse« og brugte udtryk som »de associerede producenter« om fremtidens socialistiske økonomi.
 15. Se for begrebet »masseparti« den franske partiforsker Maurice Duverger's kontrastering af denne type til henholdsvis det 19. århundredes løse borgerlige-liberale og konservative »rammepartier« domineret af traditionelle eliter og det 20. århundredes elite-partier, dels de kommunistiske »celle«-baserede partier og dels de fascistiske partier, kendetegnet ved udviklingen af halvmilitære korps -Maurice Duverger: *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*, London: Methuen 1954
 16. Se ud over den i note 10 angivne litteratur også Hans-Josef Steinberg: *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem 1. Weltkrieg*, Hannover 1969. Se for en kritik af den noget bastante materialistisk-deterministiske integrationstese med samt den tilhørende indsnævrede teoriforståelse, som præger flere af de angivne værker, herunder også de varianter af tesen der fremføres af Dieter Groh og Steinberg, Curt Sørensen *Marxismen og den Sociale Orden*, op.cit., Bnd. 2, pp 310 ff, og Dick Geary: *European Labour Protest 1848-1939*, London: Methuen 1984, kapitel 3
 17. »Ich gestehe es offen, ich habe für das, was man gemeinhin unter 'Endziel des Sozialismus' versteht, ausserordentlich wenig Sinn und Interesse. Dieses Ziel, was immer es sei, ist mir gar nichts, die Bewegung alles«, Eduard Bernstein: *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*, Berlin 1901, p 234. Udtalelsen er dog ikke fra dette år, men falder i en af de artikler som Bernstein i perioden 1896-98 offentliggjorde i SPD's teoretiske tidsskrift »Die Neue Zeit«. Efterfølgende

- blev en del af disse artikler samlet i angivne værk. Bernstein's udtalelse udløste en omfattende debat i partiet. Hovedindlæggene i denne debat er Eduard Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1899, Karl Kautsky: *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm*, Stuttgart 1899 og Rosa Luxemburg: *Sozialreform oder Revolution*, Stuttgart 1900
18. Jeg er her forhenværende folketingsmedlem og partiformand for SF, Gert Petersen, tak skyldig for i en diskussion at have henledt min opmærksomhed på denne tolkningsmulighed. Den muliggør en præcisering af den sondring mellem »revisionisme« og »reformisme«, som jeg anlagde i min *Marxismen og den Sociale Orden*, op.cit., Bnd.2, pp 424 ff.
 19. Den engelske udgave af Bernstein's værk *Die Voraussetzungen des Sozialismus* fik den meget betegnende titel: *Evolutionary Socialism*
 20. Se den i note 10 angivne litteratur. Socialdemokratiet i det wilhelmske Tyskland var i realiteten sat uden for politisk indflydelse på regerings- og parlamentsplan og faglige og politiske organiserede arbejdere blev ofte groft chikanerede af myndigheder og arbejdsgivere. Hvad andet kunne partiet da have gjort i perioden end netop at følge Erfurterstrategiens »absolutte oppositions politik« samt iøvrigt udbygge den organisatoriske basis? Kun i nogle af de sydtyske stater var der muligheder for samarbejde og parlamentarisk indflydelse, og det var karakteristisk nok netop her, at revisionismen fik den stærkeste opbakning i partiet.
 21. »Massestrejkedebatten« i det tyske socialdemokrati forløb i 2 omgange, dels i 1905-07 inspireret af den første russiske revolution i 1905, dels i 1909-10, i forbindelse med diskussionerne om midler og strategi i kampen for almindelig og lige valgret i Preussen. Hovedproblemstillingen var spørgsmålet om anvendelse af generalstrejke (det tyskerne kaldte »massestrejke«) som et eventuelt våben i den politiske kamp og i det hele taget spørgsmålet om forholdet mellem politisk og økonomisk kamp, herunder det ømtålelige spørgsmål om forholdet mellem partiledelsen og fagbevægelsens ledelse. Generelt blev strejker og generalstrejke eller trussel herom i årene op til 1. verdenskrig anvendt i en række lande som et våben i kampen for almindelig valgret, f.eks. i Sverige, Belgien, Østrig og Italien. Anvendelsen i 1920 af generalstrejke som et effektivt middel mod Kapp-Lütwitz kuppet i Tyskland eller generalstrejketruslen under Påskekrisen i Danmark samme år er andre eksempler på en sådan »politisk« anvendelse af strejkevåbenet. Se for den tyske massestrejkedebat Antonia Grunenberg (Hrsg.): *Die Massenstreikdebatte*, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1970
 22. Se vedrørende Rosa Luxemburgs opfattelse og position: Lelio Basso: *Rosa Luxemburgs Dialektik der Revolution*, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1969, Paul Frölich: *Rosa Luxemburg. Gedanke und Tat*, Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1967, Norman Geras: *The Legacy of Rosa Luxemburg*, London: NLB 1976, J.P. Nettl: *Rosa Luxemburg*, vols. 1-2, Oxford University Press 1966, Claudio Pozzoli (Hrsg.): *Rosa Luxemburg oder Die Bestimmung des Sozialismus*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag 1974, og Curt Sørensen op.cit., Bnd. 2, kapitlerne 3, 4 og 5
 23. Angrebet på den tyske partiledelses organisationsopfattelse og strategiforestilling kommer klart frem i hendes hovedindlæg i massestrejkedebatten - Rosa Luxemburg: *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften*, 1906. Kritikken af Lenin formuleres allerede i 1904 i Rosa Luxemburg: *Die Organisationsfragen der russischen Sozialdemokratie*, 1904, og finder sin afslutning i hendes kendte kritik af bolsjevikernes politik i den russiske revolution - Rosa Luxemburg: *Die russische Revolution*, 1918.
 24. Den mest handy udgave af Rosa Luxemburg's skrifter er Ossip K. Flechtheim (Hrsg.): *Rosa Luxemburg. Politische Schriften*, Bnd. I-III, Frankfurt & Wien: Europäische Verlagsanstalt & Europaverlag 1966-68. På dansk findes et mindre udvalg af hendes politiske skrifter med en fortræffelig kort introduktion ved Tony Liversage: *Rosa Luxemburg. Politiske Skrifter*, København: Tiderne Skifter 1976, samt Hanne Reintofts oversættelse af Rosa Luxemburgs hovedindlæg i revisionismedebatten: *Sozialreform oder Revolution*, 1899, København: Gyldendal 1969
 25. Se generelt for den europæiske arbejderbevægelses og socialismes udvikling for eksempel Wolfgang Abendroth: *Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1965, Julius Braunthal: *History of the International*, vols. 1-2, London: Nelson 1966 og 1967, og James Joll: *The Second International 1889-1914*, London: Weidenfeld 1968 - alle med den traditionelle hovedvægt på de organiserede bevægelser og strømninger (dette gælder trods titelen også Abendroth). Ideudviklingen er grundigt og nuanceret dækket i G.D.H. Cole's klassiske: *A History of Socialist Thought*, vols. I-V, London: Macmillan 1959-61. En bredere socialhistorisk og politisk sociologisk tilgang er repræsenteret ved f.eks. Dick Geary: *European Labour Protest 1848-1939*, London: Methuen 1984, Harvey Mitchell & Peter N. Stearns: *Workers and Protest. The European Labour Movement, the Working Classes and the Origins of Social Democracy 1890-1914*, Itasca Ill. 1971, Barrington Moore: *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*, London: Macmillan 1978, og Charles Tilly, Louise Tilly & Richard Tilly: *The Rebellious Century*, London 1975. En dybere forståelse kræver dog en neddykning i den omfangsrige litteratur og forskning om de enkelte landes socialistiske- og arbejderbevægelser. En løbende orientering i forskning og problemstillinger fås gennem tidsskrifter som *Archiv für Sozialgeschichte*, *International Review of Social History*, *Annales*, *Journal of Social History*, *Past and Present* o.s.v..
 26. Se for Gramsci: Christine Buci-Glucksmann: *Gramsci and the State*, London: Lawrence & Wishart 1980, Martin Clark: *Antonio Gramsci and the Revolution that Failed*, Yale University Press 1977, Joseph Femia: *Gramsci's political Thought*, Oxford: Clarendon Press 1981, Anne Showstack Sassoon: *Gramsci's Politics*, London: Croom Helm 1980, og Gwyn Williams: *Proletarian Order*, London: Pluto Press 1975. På engelsk findes det nu klassiske udvalg af Grams-

- cis skrifter: Quintin Hoare & G. Nowell Smith (eds): *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence and Wishart 1971, Quintin Hoare (ed): *Antonio Gramsci. Selections from Political Writings 1910-1920*, London: Lawrence & Wishart 1977, og Quintin Hoare (ed.): *Antonio Gramsci. Selections From Political Writings 1921-1926*, London: Lawrence & Wishart 1978
27. Se nærmere O.H. Gankin & H.H. Fischer (eds.): *The Bolsheviks and the World War: The Origins of the Third International*, Stanford 1940, og Horst Lademacher (Hrsg.): *Die Zimmerwald Bewegung*, The Hague 1967
28. Teorien og strategien er klart fremlagt i den tale som Rudolf Hilferding holdt på SPD's kongres i Kiel i 1927. Det teoretiske grundlag er dog lagt allerede i Hilferding's hovedværk fra 1910 om »finanskapitalen«. Se *Sozialdemokratischer Parteitag 1927 in Kiel, Protokoll*, Berlin 1927, pp 165-184, og Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital*, (1910), Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt 1968. Se videre Wilfried Gottschalch: *Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding*, Berlin: Drucker & Humblot 1962. Den danske oversættelse af »Das Finanzkapital« (Bnd. I-II, København 1976) er forsynet med en værdifuld »Indledning« skrevet af Torben Hviid Nielsen.
29. *Protokoll op.cit.*, pp 165 ff, og specielt p 168
30. Marx brugte udtrykket »socialisering« i 2 betydninger: dels om den faktisk foregående kapitalistiske »socialiseringsproces« d.v.s. produktivkræfternes og arbejdsdelingens udvikling, den fremadskridende organisering af produktionen, koncentrationen og centraliseringen o.s.v. (han taler her også om »Vergesellschaftung«). Den anden betydning er »socialisering« som bevidstgørelsen og demokratiseringen af denne af kapitalismen selv frembragte tilstand. Når Marx bruger det samme ord »socialisering« om begge processer, så hænger dette måske sammen med en inspiration fra den Hegelske forestilling om en »Aufhebung« af modstående tendenser gennem en bevidstgørelse og ny handlingsorientering – se videre for en diskussion af denne dobbelthed i begrebet »socialisering« – en dobbelthed som netop gik tabt i den stalinistiske sprogbrug! – Michael Harrington: *Socialism. Past and Future*, New York: Plume Books 1989, pp 8 ff
31. Se f.eks. Karl Kautsky: *Das Erfurter Programm. In seinem grundsätzlichen Teil erläutert*, (1892), Stuttgart 1919
32. *Protokoll op.cit.*, p 169
33. Se Cora Stephan: »Wirtschaftsdemokratie und Umbau der Wirtschaft«, i Wolfgang Luthardt (Hrsg.): *Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer Republik*, Frankfurt a.M. 1978, Bnd. 1, pp 281-291, samt vedføjede dokumentariske materiale, pp 293-353. Jfr. videre Fritz Naphtali's på ADGB's (d.v.s den centrale fagorganisation svarende til den danske DsF, senere LO) foranledning i 1928 udgivne programskrift om »Wirtschaftsdemokratie« – Fritz Naphtali: *Wirtschaftsdemokratie*, Berlin 1928, genudgivet Frankfurt a.M. 1966
34. Se W.L. Guttsmann: *The German Social Democratic Party 1875-1933*, London: Allen & Unwin 1981 pp 167-218. Se også for en beskrivelse af et lokalt miljø W.S. Allen: *The Nazi Seizure of Power. The Experience of a single German Town*, London 1966, pp 15 ff. Udtrykket »elektivt fædreland« er Guttsmanns.
35. Se for en sådan opfattelse og kritik den meget anvendte fremstilling og analyse af R.N. Hunt: *German Social Democracy 1918- 1933*, Yale University Press 1964, og for en overbevisende kritik af Hunt: Johnny N. Laursen: *Den socialdemokratiske arbejderbevægelse og Weimarerrepublikkens fald*, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1984
36. Se Johnny Laursen op.cit. og Johnny Laursen: *Arbejderbevægelsen i Tyskland – fra Preussen til Det Tredje Rige*, København: ABA/AOF/Fremad 1986 samt en række af bidragene på Freudenberg-konferencen i BRD i oktober 1980 – se *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz (IWK)*, nr.16:4, Dezember 1980, pp 498-506
37. Se f.eks. Hans Mommsen: *Die verspielte Freiheit. Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang 1918 bis 1933*, Berlin: Propyläen Verlag 1989. En god oversigt over og analyse af begivenhedsforløb, problemstillinger og forskellige tolkninger samt omfattende litteraturangivelser findes i Eberhard Kolb: *The Weimar Republic*, London: Unwin Hyman 1988. Den samtidige socialdemokratiske situationsopfattelse er stadig bedst artikuleret i Friedrich Stampfers klassiske *Die Vierzehn Jahre Der Ersten Deutschen Republik*, (1936) Hamburg: Verlag Auerdruck 1953
38. *Protokoll op.cit.*, pp 172-173
39. Se D. Rueschemeyer, E.H. Stephens & John D. Stephens: *Capitalist Development and Democracy*, University of Chicago Press 1992, John D. Stephens: *Capitalist development and democracy. Empirical research on the social origins of democracy*, i David Copp, Jean Hampton & John E. Roemer (eds): *The Idea of Democracy*, Cambridge University Press 1993, pp 409-446 og Gregory M. Luebbert: *Liberalism, Fascism or Social Democracy. Social Classes and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe*, Oxford University Press 1991. Luebbert fremhæver tillige, inspireret af forskere som S.M. Lipset og Stein Rokkan, betydningen af dannelsen af forskellige sociale »alliancer« igen betingede af forudgående og samtidige »cleavages« og »overlapninger« af sådanne.
40. Se note 7
41. Titelen på Norbert Leser's angivne værk (se note 7)
42. Se Julius Braunthal: *History of the International 1914-1943*, London: Nelson 1967, part III samt Søren Federspiel & Ole Højstrup Jensen: *Socialismens Historie fra 1. Verdenskrig til 1939*, København: Suenson 1977, kapitel V
43. Der blev godt nok dannet et østrigsk kommunist-parti, men det var så lille og efter ca august 1919 så betydningsløst i den 1. republiks periode, at det kan betragtes som de facto fraværende fra den politiske scene. På intet tidspunkt i republikkens historie fik KPÖ over 0,5% af stemmerne, medens SDAP perioden igennem samlede omkring 40 % af stemmerne på landsplan og 0.60% i Wien. Til sammenligning kan anføres, at i Tyskland øgede KPD sit stemmetal fra 10,6 % ved parlamentsvalget i maj 1928 til 17,7 % ved par-

lamentsvalget i november 1932. Det tyske SPD fik ved de samme 2 valg henholdsvis 29% og 20, 4 % af stemmerne. I Berlin var KPD efter 1930 stærkere end SPD.

44. Se for situationen og socialdemokratiernes situationsoptætelser og strategiske valg i Tyskland og Østrig F.L.Carsten: *Revolution in Central Europe 1918-19*, London 1972 og Hans Hautmann: *Die verlorene Räterepublik*, Wien 1971 samt, naturligvis, Otto Bauer: *Die österreichische Revolution*, Wien 1923. Se videre for den helt anderledes situation og situationsoptættelse i det nærliggende Budapest: Rudolf Tökes: *Bela Kuhn and the Hungarian Soviet Republic*, New York & London 1967
45. Se F.L.Carsten op.cit.
46. F.L.Carsten op.cit., Otto Bauer op.cit., Charles A.Gulick op.cit. (jfr note 7) og A.J.Ryder: *The German Revolution of 1918*, Cambridge University Press 1967.
47. Otto Bauer: *Die österreichische Revolution*, Wien 1923, Otto Bauer: *Werkausgabe*, Bnd.2, Wien 1976, p 639 og 654
48. Se analysen i Otto Bauer: *Die russische Revolution und das europäische Proletariat*, Wien 1917, *Werkausgabe*, Bnd.2, Wien 1976, pp 40-87, Otto Bauer: *Rätediktatur oder Demokratie?*, Wien 1919, *Werkausgabe*, Bnd.2, Wien 1976, pp 133-155 og Otto Bauer: *Bolschewismus oder Sozialdemokratie?*, Wien 1920, *Werkausgabe*, Bnd.2, Wien 1976, pp 223-357
49. Otto Bauer: *Bolschewismus oder Sozialdemokratie?* op.cit., pp 345 ff
50. Se Antonio Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks*, 1929-35, London 1971, pp 5 ff og pp 51 ff
51. Programmet findes i *Protokoll des sozialdemokratischen Parteitages 1926 abgehalten in Linz vom 30 Oktober bis 3.November 1926*, Wien 1926, pp 168-195 og er genoptrykt i Otto Bauer: *Werkausgabe*, Bnd.3, Wien 1976, pp 1017-1039
52. *Protokoll op.cit.*, p 268 og p 276. ideen om »arbejder-selvstyre« blev fremført af Otto Bauer i flere sammenhænge og på forskellige tidspunkter – se f.eks. Otto Bauer: *Bolschewismus oder Sozialdemokratie?* op.cit., p 356
53. *Protokoll op.cit.*, p 268, p 271 og p 272
54. *Protokoll op.cit.*, pp 175-176
55. *Protokoll op.cit.*, p 173, p 175, pp 247 ff, pp 263 ff og pp 408 ff
56. *Protokoll op.cit.* p 176 smlgn pp 266 ff og p 272
57. Se f.eks. Helmut Feichter: *Das Linzer Programm (1926) der österreichischen Sozialdemokratie*, Linz 1975, p 331, Norbert Leser op.cit. (se note 7) p 395 og Melanie Sully: *Continuity and Change in Austrian Socialism. The Eternal Quest for the Third Way*, Columbia University Press 1982, p 47
58. Se nærmere Gulick op.cit., Kulemann op.cit., Pertinax op.cit. og Curt Sørensen op.cit.
59. *Protokoll op.cit.*, pp 254 ff
60. Se for den østrigske arbejderbevægelses omfattende kulturarbejde bl.a.: Helmut Gruber: *Red Vienna. Experiment in Working-Class Culture 1919-1934*, Oxford University Press 1991, Helene Maimann (Hrsg.): *Mit uns zieht die neue Zeit. Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934*, Wien 1981, Joseph Weidenholzer: *Auf dem Weg zum 'Neuen Menschen'*. *Bildungs- und Kulturarbeit der österreichischen Sozialdemokratie in der ersten Republik*, Wien 1981, Reinhard Kanonier: *Zwischen Beethoven und Eisler. Zur Arbeitermusikbewegung in Österreich*, Wien 1981, Julius Deutsch: *Unter Roten Fahnen. Vom Rekord- zum Massensport*, Wien 1931, Wolfgang Neugebauer: *Bauvolk der kommenden Welt. Geschichte der sozialistischen Jugendbewegung in Österreich*, Wien 1975 og Hans Hautmann & Rudolf Kropf: *Die Gemeindebauten des Roten Wien 1919 bis 1934*, Wien 1980
61. Egne beregninger baseret på oplysninger i »Der Vertrauensmann«, Nr.5, Mai 1929, pp 35-36
62. Peter Kulemann op.cit., p 298
63. Det var ikke kun arbejderbevægelsen der var gennemorganiseret. Også såvel den »Kristelig-Sociale« som den »Tysk-Nationale« »Lager« var gennemorganiseret og udfoldede en betydelig kulturaktivitet. I historieskrivningen om perioden har man traditionelt opereret med de tre nævnte »lejr«. Man bør dog være opmærksom på, at det tysk-nationale GVP og det kristelig-sociale parti CSP i størstedelen af republikkens periode var i regeringskoalition og nede i »basis« var der et vidtgående fællesskab om bekæmpelsen af det forhadte socialdemokrati. I praksis var der en tendens til polarisering, en konfrontation mellem ikke tre, men to, lejre: alle de andre mod den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Se for en klassisk formulering af den gængse 3-lejr teori: Adam Wandruszka: »Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien« i Heinrich Benedict: *Geschichte der Republik Österreich*, München 1954, pp 289-445 og for en kritik Curt Sørensen op.cit., pp 103-104 og pp 502-507
64. Man så således ingen modsætning mellem det individuelle og det kollektive: de enkeltes selvudfoldelse blev netop realiseret gennem deres aktive, meningsfulde liv og deltagelse i fællesskabet
65. Se Julius Deutsch op.cit.
66. Se note 60
67. Se Hautmann & Hautmann op.cit.
68. Se den i note 60 anførte litteratur. Se videre Gulick op.cit., vol.1, pp 407-682 og Robert Danneberg: *Zehn Jahre Neues Wien*, Wien 1929
69. Mogens N. Pedersen: »En kortfattet oversigt over det danske partisystems udvikling«, *Politica*, nr. 3, 1989, pp 265-278, citerede passage p 271. Se også Poul Hansen: *En bygning vi rejser*, Bnd.II, København 1954, kapitel XV. Se for f.eks. Norge, Per Maurseth: *Arbejderbevægelsens historie i Norge*: Gjennom kriser til makt, Oslo 1987, pp 519 ff.
70. Se for en fremragende nyere argumentation for denne opfattelse Maureen Ramsay: *What's Wrong with Liberalism? A Radical Critique of Liberal Political Philosophy*, London & Washington: Leicester University Press 1997
71. Jfr. Marx' berømte angivelse i »Manifestet«: »An die Stelle der alten bürgerlichen Gesellschaft mit ihren Klassen und Klassengegensätzen tritt eine Assoziation, worin die freie Entwicklung eines jeden die Bedingung für die freie Entwicklung aller ist.« – Karl Marx & Friedrich Engels: *Manifest der Kommunistischen Partei*, (1848) MEW, Bnd.4, Berlin: Dietz Verlag 1969, p 482

72. Se note 25
73. »Kultur« er åbenbart noget der er forbeholdt de unge, de ressourcestærke, de rige, de intellektuelle, men ikke almindelige mennesker. Se for en klassisk formulering af tesen om den unge velnærede generation og de »postmaterielle værdier«: R. Inglehart: »The Silent Revolution: Intergenerational Change in Post-Industrial Society«, *American Political Science Review*, 65, 1971, pp 991-1017. Også diskursteoriene er præget af denne intellektuelle elitisme. Tese er uhyre populær, men ikke desto mindre forkert. Mellemkrigsårenes politiske kampe var i høj grad kulturkampe.
74. På den her givne plads må der nødvendigvis blive tale om nogle »sweeping generalizations« om et yderst kompliceret forløb. Jeg bygger bl.a. på Stefan Berger & David Broughton (eds.): *The Force of Labour. The Western European Labour Movement and the Working Class in the Twentieth Century*, Oxford: Berg 1995, Gösta Esping-Andersen: *Politics against Markets. The Social Democratic Road to Power*, Princeton University Press 1985, Michael Harrington: *Socialism. Past and Future*, New York: Penguin 1990, Walter Korpi: *The Working Class in Welfare Capitalism*, London: Routledge & Kegan Paul 1978, Walter Korpi: *The Democratic Class Struggle*, London: Routledge & Kegan Paul 1983, Herbert Kitschelt: *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge University Press 1994, Donald Sassoon: *One Hundred Years of Socialism*, London: Tauris & Co 1996 og John D. Stephens: *The Transition from Capitalism to Socialism*, University of Illinois Press 1986
75. Se note 74
76. Se for nogle klassiske formuleringer af tesen f.eks. Clark Kerr et al: *Industrialism and Industrial Man*, London 1962 T.H. Marshall: *Citizenship and Social Class*, Cambridge University Press 1950 og F. Zweig: *The Worker in an Affluent Society*, London 1961
77. Se for en analyse af denne periode Eric Hobsbawm: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, London: Michael Joseph 1994, kapitlerne 9, 10 og 11
78. Se Reinhard Bendix: *Nation-Building and Citizenship*, University of California Press 1977 og T.H. Marshall *op.cit.*
79. Se for en kritik af den bastante »borgerliggørelseste«: Curt Sørensen: *Marxismen og den Sociale Orden*, Grenå: GMT 1976, Bnd.2, pp 495 ff. Den simple »borgerliggørelseste« udtrykker en vulgærmaterialistisk elendighedsteori, en teori som ikke bekræftes af de historiske erfaringer. Den forudsætter også eksistensen af en slags »klassekampens guldalder«. En sådan har imidlertid aldrig eksisteret.
80. Max Weber: *Politik als Beruf*, 1919, Max Weber, *Gesammelte Politische Schriften*, (Hrsg.: Johannes Winckelmann), Tübingen: J.C.B. Mohr 1988, pp 505-560
81. Erik Jørgen Hansen: *Den maskerede Klassekamp*, København: Hans Reitzel 1990.
82. Se Laszlo Andor & Martin Summers. *Market Failure. eastern Europe's 'Economic Miracle'*, London: Pluto Press 1998, Michel Chossudovsky. *The Globalization of Poverty*, London & New York: Zed Books 1998, William Greider: *One World. Ready Or Not*, London: Penguin 1997 og Hans-Peter Martin & Harald Schumann: *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*, Hamburg: Rowohlt Verlag 1997
83. Se for synspunkter, begreber og problemstillinger i forbindelse med en moderne klasseanalyse: T.B. Bottomore & Robert J. Brym (eds.): *The Capitalist Class. An International Study*, London: Harvester Wheatsheaf 1989, Rosemary Crompton: *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*, Cambridge: Polity Press 1993, Anthony Giddens & David Held (eds.): *Classes, Power and Conflict. Classical and Contemporary Debates*, London: Macmillan 1982, Stephen Edgell: *Class*, London & New York: Routledge 1993, Ira Katznelson & Aristide Zolberg (eds.): *Working-Class Formation*, Princeton University Press 1986, John Scott: *Corporations, Classes and Capitalism*, London: Hutchinson 1979, Erik Olin Wright: *Classes*, London: Verso 1985, Erik Olin Wright et al: *The Debate on Classes*, London: Verso 1989, Erik Olin Wright: *Class Counts*, Cambridge University Press 1997 og Ellen Meiksins Wood: *The Retreat from Class*, London: Verso 1986.
84. Se f.eks. Lester Brown et al. *op.cit.*, Andrew Dobson: *Green Political Thought*, London & New York: Routledge 1995 og Clive Ponting: *A Green History of the World*, London: Penguin 1991
85. Se UNDP: *Human Development Report 1996*, Oxford University Press 1996, UNDP: *Human Development Report 1998*, Oxford University Press 1998 og UNDP: *Human Development Report for Central and Eastern Europe and the CIS*, 1999. Se også f.eks. Kevin Philips: *The Politics of Rich and Poor*, New York: Random House 1990 og Robert Reich: *The Work of Nations. Preparing Ourselves for 21st – Century Capitalism*, New York: Alfred Knopf 1991
86. Se f.eks. M. Sandel: *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press 1982 og Charles Taylor: *Hegel and Modern Society*, Cambridge University Press 1979. Kommunitarismens kritik af de liberalistiske teoretikeres atomisme og abstrakte formalisme er rammende, men hvor er realismen i en position, som af bare frygt for at blive identificeret med den diskrediterede »socialisme«, nægter at tage stilling til spørgsmålet om en samlende og samlet anti-kapitalistisk modstand?
87. Se f.eks. Kevin Philips *op.cit.* og Robert Reich *op.cit.* Se også interview med John Kenneth Galbraith: »Social ulighed er uforenelig med demokrati«, *Information*, d. 13-14 April 1996 og Klavs Birkholm »Ejvind Larsen: »Fremskridtsillusionen afsløret«, *Information* d 7-8 September 1996.
88. Ernesto Laclau & Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso 1985 og Carsten Jensen (red.): *Ernesto Laclau & Chantal Mouffe: Demokrati og Hegemoni*, København: Akademisk Forlag 1997
89. Se Hans-Peter Martin & Harald Schumann: *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*, Hamburg: Rowohlt Verlag 1996 for talrige eksempler og dokumentation
90. Herbert Marcuse: *One Dimensional Man*, London 1964